

SULTAN II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİ ADLİYE NAZIRLARINDAN HASAN FEHMİ PAŞA'DA ADALET ANLAYIŞI VE DEVLET TEŞKİLATI'NA KATKILARI

Hasan Fehmi Pasha Who One of the Ministers Of Justice in The Sultan II. Abdülhamit Period Understanding Justice And Contribution to Government Organization

Av. Hüseyin YÜRÜK*

Geliş Tarihi: 15.04.2019 | Yayına Kabul Tarihi: 07.05.2019

ÖZ

Sultan Abdülaziz ve Sultan II. Abdülhamit dönemlerinde çeşitli devlet görevleri başta olmak üzere valilik ve nazırlık görevlerinde bulunan Hasan Fehmi Paşa, icraatlarıyla dikkat çekmiş mümtaz devlet adamlarından biridir. Hasan Fehmi Paşa, devlet adamlığı hayatı boyunca bir yandan teorik çalışmalar yapmış, hukuk dersi kitabı ve gazete makaleleri yazmış, bir yandan Mektebi Hukukta dersler vermiş diğer yandan da pratik devlet hayatının içinde sitemişle bahsedilen önemli icraatlara imza atmıştır.

Bu çalışmada, ülkemizin siyaset ve fikir aleminde yeterince tanınmayan Hasan Fehmi Paşa çeşitli yönleriyle ve dönemin şahitlerinin tanıklıklarıyla tanıtılmaya çalışılacaktır. Örnek bir devlet adamı olarak tarihi kayıtlarda yer almış Hasan Fehmi Paşa'nın yakından bilinmesi yeni nesillerin onun şahsiyetinden ilham almasına vesile olacak, onun medeni cesaret dolu hür fikirli icraatları yeni dönemlere ışık tutacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hasan Fehmi Paşa, Sultan II. Abdülhamit, Adliye Nazırı, Adalet anlayışı

Abstract

During the reigns of Sultan Abdülaziz and Sultan II. Abdülhamit, Hasan Fehmi Pasha, who served as governor and chief of state in various state offices, was one of the distinguished statesmen who attracted attention with his performances. Hasan Fehmi Pasha, during his life as a statesman, has written theoretical studies, writing books on legal books and newspapers, gave lectures at the university, and on the other hand, he put his signature on important activities mentioned in social life within the practical state life.

In this study, Hasan Fehmi Pasha, who is not well known in the political and intellectual realm of our country, will be tried to be introduced through the various aspects and witnesses of the period. A well-known statesman, Hasan Fehmi Pasha, who was included in the historical records, will be instrumental in the new generations to be inspired by his personality.

Keywords: Hasan Fehmi Pasha, Sultan II. Abdülhamit, Minister of Justice, Understanding Justice

* Türkiye Büyük Millet Meclisi Kamu Denetçiliği Kurumu, Kamu Denetçisi, huseyin.yuruk@ombudsman.gov.tr, ORCID ID:0000-0002-5994-9013

GİRİŞ

Tarihi kayıtlar dikkatle incelendiğinde, 'büyük devletlerin büyük devlet adamları olduğu' göze çarpmaktadır. Bu abide şahsiyetler, kültürde, sanatta, felsefede, mimaride, askerlikte, siyasette, idarede o devletleri geleceğe taşımaktadırlar. Abide şahsiyetlerin devletlerin yükselme dönemlerinde sayıları artarken gerileme ve çökme dönemlerinde 'kahtı rical' sendromu gündeme gelmekte, kalitesi ve başarısıyla toplumun gönlünde yer edinen, devleti omuzlarında taşıyan abide şahsiyetler bulunamaz hale gelmektedirler. Osmanlı Devleti'nin son döneminde özellikle Sultan II. Abdülhamit döneminde, sıradan tavır ve icraatlarıyla tanınan devlet adamlarının arasından sıyrılarak öne çıkmış, hür fikirli ve özgün karakterli bazı devlet adamları tarihi kayıtlarda yerlerini almışlardır.

Çeşitli devlet görevleri başta olmak üzere valilik ve nazırlık görevlerinde bulunan Hasan Fehmi Paşa, icraatlarıyla dikkat çekmiş bu devlet adamlarından biridir. Hükümet merkezinde ve taşrada üstlendiği devlet görevlerini bilgisi ve medeni cesareti ile başarıyla yerine getirmiştir. Hasan Fehmi Paşa, bazan hukukçu kimliği ile rol almış çeşitli faaliyetlere imza atmış, bazan bir siyaset adamı olarak Mebuslar Meclisinde aktif görevler üstlenmiştir. Aydın ve Selanik valiliklerinde bulunarak sahada halkın arasında bulunmuş ve onların yüksek teveccühünü kazanmış, zaman zaman da nazırlık görevlerinde bulunarak ülke yönetimine en üst düzeyden katkı sağlamıştır. Hasan Fehmi Paşa, bir yandan padişaha bağlılığını sürdürürken öte yandan yönetimi sırasında sahip olduğu yüksek medeni cesaretle pratik çözümler üreterek bürokratik kalıpların dışına çıkmış, sonuç elde eden bir yönetim anlayışı oluşturmuştur.

Bu vasıflarından dolayı Hasan Fehmi Paşa, makam peşinde koşan bir devlet adamı değil, her dönem ısrarla aranan ve peşinden koşulan bir devlet adamı olmuştur.

1. HASAN FEHMİ PAŞA'NIN DÜŞÜNCE DÜNYASININ OLUŞMASINA KATKI SAĞLAYAN GEÇMİŞİ

1.1. Hasan Fehmi Paşa'nın Biyografisi

Hasan Fehmi Paşa, 1836 yılının Nisan ayında Batum'un Büyük Murâdiye kasabasında doğdu. Babası Hacıoğlu Şerif Molla'dır. Sibyan Mektebinden sonra

özel öğretmenden Arapça, Farsça dersleri almıştır. Müteakiben genç yaşta İstanbul'a giderek özel hocalardan Arapça, Farsça, Fransızca öğrenmiş ve hukuk tahsili görmüştür (Gedikli, 2012: 187-191).

Tunalı'nın naklettiğine göre; İstanbul'a nasıl geldiği ile ilgili ayrıntılı bilgi bulunmamakla birlikte Ebubekir Hazım Tepeyran anılarında "... 'Türk Galip' lakabı ile maruf olarak birçok livada mutasarrıflık etmiş olan Galip Paşa'nın kölesi veya evlatlığı iken sonradan damadı olmuştu.." denilmektedir (Tunalı, 2009: 72). Kış'ın naklettiğine göre ise Hasan Fehmi, on dört yaşındayken Kastamonulu Abdülhalim Galib Paşa'nın Batum Mutasarrıflığı sırasında, Galib Paşa ve eşi Firdevs Hanım tarafından evlat edinildi ve onlarla beraber İstanbul'a geldi. Hasan Fehmi, İstanbul'a geldikten sonra özel hocalardan Fransızca ve hukuk dersleri de aldı. Ayrıca kırk yaşından sonra İngilizceyi de öğrenmiştir (Kış, 2012: 251).

Hasan Fehmi Paşa, Fransızca bildiğinden 1858'de Bab-ı Ali Tercüme Odasına aday memur olarak girmiştir. Burada hukukla ilgili bilgisini artırmış ve Ticaret Mahkemesi İkinci Zabıt kâtipliğine geçmiştir. 1864 yılında terfi ederek Rabia rütbesini almış ve İflas İşleri (Mesalih-i İflasiye) Komisyonu Üyeliğine atanmış üç yıl sonra ise 09/09/1867 günü, 2000 kuruş aylıkla Komisyon Başkanlığına getirilmiştir. Aynı zamanda Takvîm-i Ticâret ve Cerîde-i Havâdis gazetelerinde yazılar yazmıştır. Bu sırada yayınlanmakta olan Varlık, Takvim-i Ticaret ve Ceride-i Havadis gazetelerinin yazı işlerinde de bulunduğu da ifade edilmektedir. Bir yıl sonra "Saniye" derecesi ve 3000 kuruş maaşla Ticaret Mahkemesi Reisi olmuştur (Orhun, 1969: 123). Küçük'ün naklettiğine göre; Hasan Fehmi Paşa, 1868'de Ticaret Meclisi başkanlığına getirildiyse de Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazamlığı sırasında 1871 yılında bu görevinden azledilmiştir. Tunalı, bu olayın bir azil değil Hasan Fehmi Paşa'nın bizzat kendi tasarrufuyla oraya çıkan ilkesel bir tavırdan kaynaklandığına dikkat çeker: Bu görevde iken Mahmut Nedim Paşa'nın sadrazamlığı esnasında devlet dairelerinde görülen karışıklık ve düzensizlik üzerine Ticaret Mahkemesi Reisliğinden ve devlet memurluğundan ayrılmayı uygun görmüştür (Tunalı, 2009: 73).

Bundan sonra Hasan Fehmi Paşa, İstanbul'da 5–6 yıl kadar dava vekili (avukat) olarak çalışmış, (1877) Tophane-i Amire Müşirliği'nin davalarına da bakmıştır. I. Meşrutiyet'in ilânından sonra Kanun-i Esasi ilan edilerek parlamenter

sisteme geçilirken yapılan seçimler sonucunda İstanbul mebusu olmuştur. Hasan Fehmi Paşa, 21 Mart 1877'de yapılan Mebuslar Meclisinin ilk toplantısında Meclisin dört kâtipliğinden birisine getirilmiştir. Meclisin altıncı toplantısında Padişahın nutkuna verilecek cevap olarak hazırlanan yazıyı okuyan Hasan Fehmi Paşa, Meclis Başkanı Ahmet Vefik Paşa'nın verilecek cevabta ilimden de söz edilmesi önerisine katılmış, metni hazırlayan komisyon ile birlikte maariften bahsedilmesine destek olmuştur. Daha sonra yapılan görüşmelerde de söz aldığı ve katkılarda bulunduğu görülmektedir (Tunalı, 2009: 73). Hasan Fehmi Paşa, bilahare Meclisin ikinci yasama yılında Meclis başkanı olarak seçilmiş ne varki Onun başkanlığı süresinde hiçbir yasal düzenleme yapılamadan Meclis, Sultan II. Abdülhamid tarafından Osmanlı-Rus Harbi dolayısıyla tatil edilmişti. II. Abdülhamid'in meclisi tatil etmesinden sonra (13 Şubat 1878) Osmanlı-Rus Harbi dolayısıyla göç edenlere yardım etmek üzere padişahın başkanlığında kurulan komisyonda bir müddet başkan yardımcısı olarak çalışmıştır (Küçük, 1997: 322). Tunalı'nın naklettiğine göre; Hasan Fehmi Paşa, İstanbullulardan oluşturulması düşünülen bir alay askerin toplanması için kurulan komisyonun birinci şube başkanlığını da yapmaktaydı (Tunalı, 2009: 74).

Hasan Fehmi Paşa, Haziran-Kasım 1878 tarihleri arasında Hazîne-i Hâssa nâzırlığı yaptı. Aynı zamanda kurucuları arasında yer aldığı Mekteb-i Hukuk'ta 1878-1881 yıllarında Ticaret Hukuku ve Devletler Hukuku dersleri verdi. Said Paşa'nın 1879'daki birinci ve 1880'deki ikinci başvekâletinde Nâfia nâzırı olarak görev yaptı (Küçük, 1997: 322). Hasan Fehmi Paşa, 1881'de vezirlik rütbesine terfi ettirildi. Daha sonra Adliye nâzırlığına getirildi ve bu görevde iken Mısır meselesinin halli için fevkalâde memuriyetle 29 Aralık 1884 tarihinde Londra'ya gönderildi. 11 Mayıs 1890'da Rüsûmat Emîni, 1892'de Aydın ve 1895'te Selânik Valisi oldu. Daha sonra tekrar Rüsûmat Emîni'ne ve ardından da 2 Ekim 1897'de Divan-ı Muhasebat Reisliği'ne tayin edildi. 1897'de Yunan Savaşı'nın sona ermesi üzerine barış antlaşmasını imzalayacak heyete ikinci delege olarak katıldı (Küçük, 1997: 322).

Hasan Fehmi Paşa, 1908'de II. Meşrutiyet'in ilânından sonra kurulan kabinelerde iki defa Adliye Nâzırlığı'na, bir defa Şûrâ-yı Devlet Reisliği'ne ve Meclis-i Âyân üyeliğine getirilmiştir. Bu son dönemde yaşlı ve hasta olduğundan yurt içinde ve Avrupâ'da tedavi görmüş ancak sağlığında olumlu bir gelişme olmamış-

tı. Hasan Fehmi Paşa, Edirnekapı, Acıçeşme Çukurbostan karşısındaki evinde hayata gözlerini kapamış (21 Şaban 1328= 28 Ağustos 1910) ve Fatih'te Ağakapısı'ndaki aile kabristanına defnedilmiştir (Tunalı, 2009: 74). Küçükün ifadesiyle 1910 yılında Edirnekapı'daki evinde vefat eden Hasan Fehmi Paşa, Lâleli'deki Kemalpaşa Mescidi yanında bulunan aile kabristanına defnedildi (Küçük, 1997: 322).

1.2. Hasan Fehmi Paşa'nın Karakter Özellikleri/Hususi Şahsiyeti

Hasan Fehmi Paşa, özgün ve hür fikirli bir Osmanlı aydını olarak hayatının bütün görevlerinde dikkat çekmiş ve bu yönüyle tarihteki yerini almıştır. İstanbul mebusluğu esnasında Mebuslar Meclisinde hitabet yeteneğinden dolayı önemli kanun tasarılarının metinleri ona okutulmaktaydı.

Hasan Fehmi Paşa, Meclis-i Meb'ûsan Başkanı Ahmed Vefik Paşa'nın Meclis faaliyetleri sırasında Hükümetin bir sözcüsü gibi davranmasını şiddetle eleştirmiş, mebusların serbestçe konuşmaları hususunda yaptığı çıkışlarla dikkati çekmişti. Meclisin ikinci yasama yılında Ahmed Vefik Paşa'nın yerine meclis başkanlığına seçilince meclis müzakerelerinde gündem dışı konuşmalara daha çok izin vermiştir (Küçük, 1997: 322). Mebusluğu döneminde İdare-i Mülkiye Nizamnamesi, Vilayet Nizamnamesi, Belediye Kanunu, Mebus Seçimi kanunu ve Muvazene-i Maliye ile Matbuat Nizamnamesiyle ilgili tartışmalara katılmış ve önemli katkılar sağlamıştır. Özellikle basın yayın ile ilgili düzenlemeler görüşülürken basın özgürlüğünün öne çıkarılmasına çaba göstermiştir.

Nitekim basın hürriyeti konusundaki bir tartışma sırasında "Matbuat ne kadar serbest olursa o kadar faide hasıl edeceğine hiç şüphe etmemelidir. Yirmi sene evvelki halimiz ile şimdiki halimiz kıyas edilirse, şimdiki halimiz pek âli görülür. Vakıta elyevm Avrupaya nisbetle geriyiz. Lakin eski halimize nisbetle pek çok terakki ettik. Bu da matbuat sayesinde" demiştir (Tunalı, 2009: 73). Hasan Fehmi Paşa, Sultan II. Abdülhamid döneminde çeşitli görevlerde bulunmasına rağmen kendine has, hür fikirli görüş ve davranışlarından dolayı I. ve II. Meşrutiyet dönemlerinde hizmet etmiş, "yaşlı genç Türk" olarak saygı görmüştür (Gövs, 1946: 134).

Dönem valilerinden Ebubekir Hazım Tepeyran, Hasan Fehmi Paşa'nın kişilik özelliğinden sitayişle bahseden şahitlerden biridir: Uzun memurluk hayatımda, talihimin teşekküre en ziya değer lütfu, beni, her çeşit fena huylara, âdetlere alışmak ihtimali ziyade olan gençlik çağımda Said Paşa, Abdurrahman Paşa, Hasan Fehmi Paşa gibi her mânasıyla temiz adamların yanına sevk etmiş olmasıdır. Aralarındaki muamele farkı ise terbiye hususundaki prensiplerinin bir neticesiydi (Tepeyran, 1998: 70). Hasan Fehmi Paşa, devlet hizmetine girdikten sonra üstlendiği değişik alanlardaki görevlerin hepsinde başarılı olmuştur. Mebuslar Meclisi azalığı, Meclis başkanlığı, çeşitli komisyonlardaki üyelik ve yöneticilik, dış temsilciliklerdeki etkinliği, Bakanlık ve memleket idaresinde en üst düzeyde vali olarak hizmetleri hep başarı ile sonuçlanmıştır.

Hasan Fehmi Paşa'nın, rabia ile başlayan rütbesi bâlâya kadar yükselmiş, ayrıca memuriyeti boyunca üçüncü rütbe Osmani Nişanı, ikinci rütbe Mecidi Nişanı, birinci rütbe Mecidi Nişanı, birinci rütbe Osmani Nişanı, İmtiyaz Nişanının Gümüş ve Altın Madalyaları, Avusturya birinci rütbe Koron de fer Nişanı, Murassa Osmani Nişanı, Murassa Mecidi Nişanı, İran Şir-i Hurşit Nişanı, Murassa İftihar Nişanı, Altın Liyakat Madalyası, Hamiyet-i Vatanîye Madalyası, Bulgaristan Emirliği birinci rütbe Merit Sevil Nişanı, Gümüş Madalya, Murassa İmtiyaz Nişanı, Romanya birinci rütbe Etuval dö Romani Nişanı, Hicaz Demiryolu Altın Madalyası, Girit Madalyası, İtalya Sen Noraye ve Moris nişanlarıyla taltif edilmiştir (Kış, 2012: 253). Hasan Fehmi Paşa ve ailesi, yardımseverlikleriyle de tanınıyorlardı. Telif ettiği kitabından elde edilecek geliri Hukuk Mektebine bağışlamıştı. 1896 da "Tesisat-ı Askeriye Sandığı"na verdiği ianeden dolayı "Hamiyet-i Vatanîye Madalyası", asker malullerine yaptığı yardımdan dolayı da 1899'da Gümüş Madalya almıştı. Teke Sancağının hükümet merkezi olan Antalya yakınlarındaki 40 bin dönümden fazla arazisini eşi, Müslüman göçmenleri yerleştirmek şartıyla 1900 yılında devlete bağışlamıştı (Tunalı, 2009: 85). 1885 yılında Sakarya Vilayeti Sapanca ilçesi Mahmudiye köyünde kendi ismini taşıyan bir cami de yaptıran Hasan Fehmi Paşa, uzuna yakın boylu, riyadan hoşlanmayan büyük küçük ayırımı yapmayan kişilikteydi. Halim selim olmakla birlikte güçlü bir otoriteye sahipti. İleri görüşlü, kültürlü bir politikacı olarak ün yapmıştı. Devlet görevlerini icra ederken Padişah'a ve otoriteye bağlı olmakla birlikte 'bir devlet adamının kendi hür iradesiyle yapması gereken her şeyi yapması

gerektiği" bilinciyle hareket etmişti. Nitekim Adliye Nazırı iken 11 Ağustos 1908 tarihinde tensikat için toplanan komisyon üyelerinden 'hatır ve gönül'e bakılmayarak memur seçimlerini yapmalarını istemiştir (Tural, 2008: 228).

2. HASAN FEHMİ PAŞA'NIN BULUNDUĞU DEVLET GÖREVLERİ VE SUNDUĞU KATKILAR

1858 yılında Bâbîâli Tercüme Odası'na giren Hasan Fehmi, hukuk bilgisi göz önünde bulundurularak 4 Temmuz 1862'de Tercüme Odası'ndan Ticaret Mahkemesi İkinci Meclis Zabıt Kâtipliği'ne nakledildi ve 10 Mayıs 1864'te Mesalih-i İflasiye Komitesi Azalığı'na, 9 Eylül 1867'de de bu komitenin reisliğine tayin edildi. Yine bu dönemde "Takvim-i Ticaret" ve "Ceride-i Havadis" gazetelerinin yazı işlerinde bulunmuştur (Kış, 2012: 251). 1868'de Ticaret Mahkemesi Birinci Meclis Reisliği'ne terfi ettirilen Hasan Fehmi Paşa, 1880'de Hukuk Mektebi'nde Ticaret Kanunu, Ticaret Hukuku ve Devletler Hukuku derslerini okuttu. 8 Ocak 1885'te de Fevkalade Sefaretle Londra'ya gönderildi. Hasan Fehmi Paşa, 14 Aralık 1885'te 10.000 kuruş aylıkla Umur-ı Nafia Komisyonu Azalığı'na atandı. Komisyon bir süre sonra lağvedilince kendisine 7500 kuruş mazuliyet maaşı bağlandı. İki yıl kadar sonra Maliye Bakanlığına bağlı olarak kurulan Kontrol Komisyonluğu Reisliğine getirildi ardından da 10 Mayıs 1890'da 1500 kuruş maaşla Rüsumat Emanetine tayin olundu. Vergi gelirlerinin artmasında etkinliğinden ötürü kendisine Mayıs 1892'de Murassa Mecidi Nişanı verilmiştir (Tunalı, 2009: 77).

26 Aralık 1895'te kendi isteğiyle ikinci kez Rüsümât Emaneti'ne tayin edildi. 24 Mart 1897'de Tokat Hadisesi nedeniyle Fevkalade Mahkeme Reisliği ile Tokat'a gönderildi. 2 Ekim 1897'de Divan-ı Muhasebat Reisliği'ne tayin edildi ve bu görevine ek olarak 16 Ekim 1897'de Osmanlı-Yunan Savaşı barış görüşmeleri için görevlendirilmiştir (Kış, 2012: 252). 6 Nisan 1900'de, İkinci Murahhas olarak katıldığı görüşmeler barış antlaşmasının imzalanmasıyla sonuçlandı. Anlaşma gereğine Yunan hükümetiyle akd olunacak "Takib-i eşkiya, iade-i mücrimin ve konsolosluk" mukavelelerinin hazırlanmasında etkin oldu. Osmanlı-Yunan savaşı sırasında zarara uğrayanlara verilmek üzere Yunan Hükümetince tazminat olarak verilen yüz bin liranın dağıtımı için kurulan komisyonun başkanlığına getirildi. Savaşta yaralanan, sakat kalan askerlere yaptığı para yardımından

dolayı kendisine gümüş madalya verilmiştir (Tunalı, 2009: 80). Hasan Fehmi Paşa 22 Eylül 1904'te Şurâ-yı Devlet Mülkiye Dairesi Azalığı'na nakledildi. 13 Ekim 1904'te Rüsûmât Emaneti'ne tayin olundu. Yeni bir Maden Nizamnamesi hazırlanması için Bahr-i Sefid Valisi Abidin Paşa ile birlikte çalışmalarda bulundu. Başkanlığında oluşturulan komisyonun hazırladığı taslak, uzun görüşme ve tartışmalardan sonra bazı değişikliklerle kabul edilerek 1906 yılı başlarında yürürlüğe konuldu (Tunalı, 2009: 84). 29 Ekim 1907'de Şurâ-yı Devlet Reisliği'ne, 2 Ağustos 1908'de de Adliye Nazırlığı'na tayin edildi. 28 Kasım 1908'de ikinci kez Şurâ-yı Devlet Reisi oldu, yine bu vazifesine ek olarak 14 Aralık 1908'de Âyân Azalığı'na tayin edilmiştir (Kış, 2012: 253).

İlerlemiş yaşına rağmen hukuk bilgisi ve daha önce Nafia Nazırı iken konuyla ilgilenmiş olması ona bu görevin verilmesinde etkili olmuştu. 29 Ekim 1907 tarihinde ise 45.000 kuruş aylıkla Şura-yı Devlet Reisliğine tayin edilmiştir (Tunalı, 2009: 84). Hasan Fehmi Paşa'nın ne kadar değerli bir devlet adamı olduğunu Sultan II. Abdülhamit'in Mabeyn Başkatibi Tahsin Paşa da (1990: 320) Hatıralarında açıkça dile getirmiştir:

“(....) Bereket versin Ahmed Vefik ve Hasan Fehmi Paşalar iyi idâre ettiler. Ahmed Vefik Paşa doğru sözlü ve muhatapları üzerinde nüfûzlu, ağırbaşlı bir zat idi. Hasan Fehmi Paşa hukuk ulemâsından idi. Bu iki zat Osmanlı ekalliyetlerinin oynamak istedikleri oyunlara meydan vermediler.”

2.1. Aydın Vilayeti Valiliği

Hasan Fehmi Paşa'nın hükümet merkezindeki önemli ve başarılı hizmetleri Aydın (İzmir) Vilayetine vali olarak atanmasıyla sonuçlandı. 22.06.1893 tarihinde Abdurrahman Paşa'nın yerine otuz bin kuruşla Aydın Vilayeti Valisi oldu. İki yıl kadar bu ilde önemli hizmetlerde bulundu. Bu sırada Aydın Vilayeti'nin merkezi İzmir olup, 1867 düzenlemesi ile Aydın vilayeti, merkez İzmir Sancağı, Denizli ve Menteşe sancaklarından oluşmaktaydı. 1877 yönetsel düzenlemede Aydın Vilayetinin sancak sayısı dörde çıkarılır. İzmir merkez Sancağı, Aydın Sancağı, Saruhan (Manisa) Sancağı, Menteşe (Muğla) Sancağı vilayete bağlı yerlerdi. 1892'de Denizli Sancağının da vilayete dâhil edilmesiyle sayı beşe çıkmış bulunuyordu. Vilayet bu yapıyı uzun süre korudu. II. Meşrutiyetin ilanından

sonra Menteşe Sancağı müstakil hale getirildi. Diğerlerinde bir değişiklik olmadı. Dolayısıyla Hasan Fehmi Paşa yönetiminde sınırlar genişlemiş, valinin yükü ve sorumluluğu da artmış bulunuyordu (Tunalı, 2009: 77). Hasan Fehmi Paşa'nın Aydın vilayetinde ilk el attığı konuların başında eğitim konusu gelmiştir. 1893 tarihli tahrîrâtla Sancak ve kaza yöneticilerine sıbyan mekteplerinin neden iptidâi mekteplere dönüştürülmesi gerektiğini belirtmiştir (Gökmen, 2006: 149).

Valilik tarafından yerel yöneticilere yazılan ve sıbyan mektepleri ile ilgili daha başka sorunların ve çözüm önerilerinin dile getirildiği 20 maddeden ibaret bu tahriratta (Gökmen,2006:157). Sıbyan mekteplerinin kötü olan durumu gözler önüne serilmiş ve bu okulları düzene sokmanın zorluklarının olabileceği, ancak iyi bir iş bölümü yapıldığında ve mevcut kaynaklar harekete geçirildiğinde, mekteplerin kısa sürede istenilen yapıya ve öğretim şekline kavuşturulabileceği ifade edilmiştir. Tahrîrâtta vurgulanan bir diğer husus eğitimin yaygınlaştırılmasının padişahın da emri olduğu ve bu hususta gayreti ve hizmeti olanların taltif ve mükafat için padişaha sunulacağı belirtilmektedir (Gökmen, 2006: 160). Hasan Fehmi Paşa'nın yönetimindeki Aydın Vilayetinin 1895 tarihli Salnamesinde 'maarif' başlığı altında verilen bilgilerde, vilâyet merkezi ile liva merkezlerindeki pek çok iptidâi mektepten gereği gibi istifade edilmesi için bu mekteplerden bir kısmının "usûl-i cedîde" üzere öğretim yapar hale getirildiği, ancak genellikle kazalarda ve özellikle köylerde bulunan mekteplerin her türlü düzenlemeden uzak kaldığı ve uygulanan öğretim şeklinin öğrencilere bir parça bile faydasının olmadığı belirtilmektedir (Gökmen, 2006: 157).

Tunalı'nın naklettiğine göre; Hasan Fehmi Paşa, Aydın valiliği sırasında önemli işler başarmış, özellikle ilköğretimin yaygınlaştırılması ve çırak mekteplerinin açılması için girişimlerde bulunmuş ve bu girişimlerinin çoğunda da başarılı olmuştur (Tunalı, 2006: 137). Hasan Fehmi Paşa, bu çalışmaları sırasında çıraklıkla ilgili bir talimat kaleme aldırılmış, bir eğitim programı kapsamında 1300 köy mektebini ıslah etmiştir (Tunalı, 2006: 146). Hasan Fehmi Paşa Aydın Valiliği döneminde bayındırlık işlerine de önem vermiş, şehir içi ulaşımı kolaylaştırmak için bazı yenilikler yapmıştı. İkiçeşme'den Eşrefpaşa'ya çıkan yol onun zamanında açılmış, Kızılçullu Çayı üzerinde bir köprü yapılarak nahiye İzmir merkezine bağlanmıştı. Hasan Fehmi Paşa vakit vakit kaza merkezlerini devr-ü teftiş ederdi ve yolların yapılmasına, tamire ihtiyaç gösterenlerin tamir

edilmesine ve mekteplerin iyi halde muhafazasına dair sıkı emirler verirdi (Tunalı, 2006: 140).

Hasan Fehmi Paşa'nın Valiliği Döneminde İzmir'de Tahrirat Kalemi Müdürü olarak görev yapan Kamil Dursun (1994: 10) Hatıralarında bu anlamda ilginç ayrıntılara yer verir:

“..Bir gün Uurlá'dan bir çok imzalı bir telgraf aldı. Uurlalılar İzmir'le muvasalatlarının teminine yarayan yolun bir an evvel tamir ve inşasını istiyorlardı. Hasan Fehmi Paşa, bunların telgraflarına şu mealde cevap verdi:”Ben on beş güne kadar oraya geleceğim. İzmir tarafından yolun ve köprülerin inşasına başlanmıştır. Uurlalılar da derhal oradan yollarının tamir ve inşasına başladıkları takdirde istedikleri bir gün evvel hasıl olur. Gayretlerinizi bekliyorum.” Bunun üzerine Uurla cihetinden de yolun tamir ve inşasına tehalük gösterilmiş ve yol az müddet sonra gayet iyi halde yapılmıştır..”

Yine Kamil Dursun'un naklettiğine göre (1994: 6);

“..Bir gün Hasan Fehmi Paşa Basmahane'deki kasaba demiryolu istasyonuna uğrar. Vagonlara girip çıkan yolcuları tetkik ederken vagonların üzerinde “edna, evsat, âlá” kelimelerinin yazılmış olduğunu görür ve şimendifer direktörünü çağırarak bunların doğru olmadığını, çünkü üzerinde “edna” yazılı vagonlarla seyahat edenlerin edna insanlardan olmadıklarını binaenaleyh yolcuların bilet paraları itibarıyla tasnifi lâzım geliyorsa bu vagonların üzerine üçüncü, ikinci, birinci kelimelerini yazdırmalarını ihtar eder. O vakitten itibaren vagonların üzerindeki edna, evsat, âlá kelimeleri sildirilip yerlerine üçüncü, ikinci, birinci kelimeleri yazdırılmıştır. Ve sonra bunlar rakamlarla ifade edilmiştir..”

Hasan Fehmi Paşa, İzmir mahkemelerini dolaşırken ifrat derecesine varmak şartıyla mahkemelerin iyi döşenmesi gerektiği uyarısında bulunmuş, bütün hükümet memurlarının, jandarma erlerinin, hatta valinin kıyafetlerinin düzgün

olmasının halk üzerinde olumlu etki bırakacağını açıklamıştı. Halkın giyim - kuşamıyla da ilgilenmiş, şalvarla şehre girmeyi yasaklamıştı (Tepeyran, 1998: 152). Şalvarlılar kente girdiklerinde yakalanırlar ve şalvarlarını pantolonlarla değiştirmeye zorlanırlardı. Ayrıca Aydın zeybeklerinin kıyafetleriyle de ilgilenmiş, uzun püsküllerini kestirmiş, diz kapaklarına kadar poturlarının paçalarını uzattırmıştı. Halkın arasına karışmayı, bazı yerlere gerektiğinde yürüyerek gitmesi kendisinin sevilmesinde olumlu etkisi olan yanlarıydı (Tunalı, 2009: 78). Dönem valilerinden Ebubekir Hazım Tepeyran (1998: 150), Hasan Fehmi Paşa'nın Aydın Valiliği günlerini şöyle anlatır:

“...Hasan Fehmi Paşa, Aydın vilayetinde bilhassa yol yaptırmak, iptidâi mekteplerini çoğaltmak için çalıştığı gibi, zeybeklerin kıyafetini düzeltmek, uzun püsküllerini kestirerek kısaltmak ve paçaları dizkapaklarına kadar inen poturlarını uzatarak, baldırı çıplaklığa nihayet vermek için de uğraşmıştı...”

Kamil Dursun Hatıralarında (1994: 7) bu olaydan şöyle bahseder:

“...Hasan Fehmi Paşa, içtimaiyat, maarif ve ümran sahalarında çok çalışmış ve halkın mekteplere rağbeti hususunda çok teşvik ve telkinlerde bulunmuştur. Müşarünileyhin vilâyeti zamanında kısa dizlik ve donlu, şalvarlı köylülerin İzmir'e gelmesi bir emirle menedilmiştir. Vali Paşa bu emriyle köylüleri pantolon veyahut hiç olmazsa o vakitler “elifi” denilen ve pantolona benzeyen bir elbise giymeye mecbur etmek istiyordu. Aydın ve Manisa cihetlerinden şimendiferle yahut karadan gelen ve İzmir'deki işlerini görmek isteyen köylüler; şehirde kısa şalvarla dolaşınca zabitanın takibine uğradıklarından kendilerini bundan masun bulundurmamak ve takipten kurtarmak için Kemer ve Basmahane istasyonları civarındaki dükkânlarda köyden giyip geldikleri şalvarları çıkarırlar ve orada kira ile kendilerine verilen pantolon veya elifleri giyerek şehre girerlerdi. İzmir'deki işlerini bu suretle görüp köylülerine dönecek olan köylüler, mezkur istasyonlar civarındaki

dükkânlarda bıraktıkları şalvarları bacaklarına geçirerek o suretle köyelerine dönerlerdi. Mamafih bu suretle hareket çoklarında külfeti mucip olduğundan köylüler yavaş yavaş şalvarı terk ile pantolon veya elifiler yaptırarak hem İzmir'de hem köyelerinde rahatça gezip dolaşmak yolunu tutmuşlar ki, bu suretle vilâyet hakkında kıyafet değiştirmek mecburiyet ve göreneği o vakitler esaslı surette kendini göstermiştir. Bu hususta vilâyet makamından köylere kadar tamimler yapıldığından vilâyette şalvarın terk edilmesi ve medeni kıyafete doğru gidilmesi Hasan Fehmi Paşa zamanında başlamıştır. Zaten Avrupa çuhalarından bir takım şalvar, cepken ve dizlikler o vakitler on beş-yirmi altına mâl olmakta bulunduğu köylüler kıyafetlerini değiştirmekle bir hayli tasarruf ve fayda dahi elde etmişlerdi...”

Ebubekir Hazım Tepeyran (1998: 154), Hasan Fehmi Paşa'nın İzmir'deki sağlıklıyla ilgili bir icraatını şu şekilde aktarır:

“...1893'de İzmir'de kolera vardı. Çoğu Yunanlı olmak üzere, Vali Hasan Fehmi Paşa'nın vilayet dairesi salonlarında topladığı yüz elli hekim, günde sekiz, on ve daha fazla insanı öldüren bu hastalığa her nedense kolera demeyerek “Şüpheli hastalık” adı vermişti. Mamafih İzmir'den dışarı çıkacaklar Klazumen adasında on gün karantinaya tâbi tutulmuştu...”

Bu örnekler de göstermektedir ki, Hasan Fehmi Paşa Aydın Valiliği döneminde idare etmenin en önemli özellikleri olan inisiyatif alabilme, sorunlara ivdi çözüm bulabilme, kuralların uygulanmasında aşırı hassasiyet göstermek gibi hususiyetleri açık şekilde göstermiştir.

2.2. Selanik Vilayeti Valiliği

Hasan Fehmi Paşa, 9 Kasım 1895 tarihinde 20.000 kuruşla Selanik valiliğine atandı. Aydın valisi iken 30.000 kuruş aldığı dikkate alınarak maaşı 30.000 kuruşa çıkarıldı ve yolluğunun da bu miktar üzerinden ödenmesi uygun görüldü. Ne var ki ilk Selanik valiliği kısa sürdü. Aralık 1895'te Halep Valiliğine atanması

yapılıydıysa da mazereti kabul edilerek ikinci defa Rüsumat Emanetliğinde almakta olduğu maaşıyla görevlendirildi (Tunalı, 2009: 79).

Hasan Fehmi Paşa ikinci kez Selanik valisi olarak 25 Mart 1902 tarihinde görevlendirildi. Hasan Fehmi Paşa'nın ikinci Selanik valiliği, vilayet yönetimindeki sorunlu bir döneme rastlar. Selanik'teki çetin ve cidden vahim hadiseler karşısında metanetiyle ortaya çıkmasını bilmiş, halkın hürmet ve sevgisini kazanmıştı. Valiliği sırasında maiyetinde bulunmuş daha sonraları (1925) "Türk Hayatı" adı ile 15 günde bir çıkardığı derginin başyazarlığını yapmış olan Fazlı Necib, "Hasan Fehmi Paşa" başlığı altında kaleme aldığı yazısında hakkında önemli bilgiler vermektedir:

"Hasan Fehmi Paşa, Selanik'e büyük bir neşe ve memnuniyetle gelmişti. Muhiti beğeniyordu. Fermanının okunduğu gün gösterdiği avamperverane etvar irad ettiği uzun nutuklar, ibraz eylediği taltifat umumun muhabetini celb etti.Makedonya hadisesinin en buhranlı zamanları idi. Tevfik Beyin (Önceki vali) tereddütlerine, kimse ile görüşmemek i'tiyadının aksine olarak Hasan Fehmi Paşa kendisine güvenerek kolaylıkla her işi kesib atıyor, avam-ı nas ile görüşüyor, nutuklar irad ediyor, hocalara, şeyhlere, papaslara sokakta rast geldiği fukaraya...iltifatlar bezl ediyor, bütün halkın hürmetini, itimadını kazanmaya muvaffak oluyordu..." (Aktaran, Tunalı, 2009: 81)

"...Arnavutluktan terhis olup memleketlerine dönmekte olan bir tabur asker, bazı dükkân ve mağazaları yağmalamışlardı. Hasan Fehmi Paşa olayı duyar duymaz bizzat müdahale etmiş esnafı teskin edip dükkânları açtırmıştı. Tahkikatı bizzat yaparak yağmalanan eşyanın bedellerini İstanbul'dan onay almadan hükümet sandığından karşılamıştı. "Bu hadise Hasan Fehmi Paşa'nın süratli icraat, adalet, cesaret gibi meziyetlerini ispat etti. Ona büyük bir şöhret kazandırdı" (Aktaran, Tunalı, 2009: 81).

Hasan Fehmi Paşa'nın vali oluşundan sonra 29 Nisan 1903 akşamı Osmanlı Bankası Selanik Şubesi'nin binasında büyük bir patlama olmuş şube yerle bir olduğu gibi çevresindeki binalar da hasar görmüştü. Bulgar komitacıları, Avrupa devletlerinin ilgisini çekip Selanik'e müdahale etmelerini sağlamak için faaliyete geçmişlerdi. Gaz ana borusu tahrip edilerek patlatılmıştı. Ortalığın iyice karıştığı bu sırada Vali, sokağa çıkarak Frenk Mahallesine kadar gitmiş, yangınların söndürülmesi için direktif verdiği gibi elinden geleni yapmaya çalışmıştı. Ertesi gün de çarşıya çıkarak esnafı sükûnete davet etmiş, hükümetin gerekeni yapacağını bildirerek ortalığı yatıştırmıştı. Onun bu davranışı da halkın büyük takdirini kazanmıştı. Bulgarların Makedonya'da karışıklık çıkarıp halkı isyana teşvik ettikleri bir dönemde Selanik gibi önemli bir şehirde Hasan Fehmi Paşa'nın vali olması Osmanlı yönetimi açısından bir şans olarak değerlendirilmektedir (Tunalı, 2009: 82).

Dönemin Drama Mutasarrıfı Tahsin Uzer (1999: 156), Hatıralarında bu yaşananları ayrıntılarıyla anlatır:

“..Bir yandan Osmanlı Bankasının, öte yandan Fransız şirketine ait olan havagazı deposu ile Guvadülkebir adlı yolcu gemisinin yok edilmesi, yabancılar için yeniden müdahale ve baskı vesilesi oldu. Elçiler ayaklanmanın bir an evvel bastırılması, ancak Hıristiyan halkın bu sırada zarar görmemesi hakkında notalar yağdırmaya başladılar. Gerek Bâbiâli ve gerekse Padişah, vali Hasan Fehmi Paşa'nın siyasî dirayetine başvurmaktan başka bir şey yapamadı. Hasan Fehmi Paşa'nın, Bulgar ayaklanmasının bastırılmasında ve Selânik limanına hareket üzere olan yabancı donanmaların, gelmemesini temin için gösterdiği siyasî temkin ve dirayet, Rumeli tarihinde, gerçekten canlı bir övünme safhasıdır. Cessur ve büyük bir devlet adamı olan Hasan Fehmi Paşa, Batum'da doğmuş olup yiğit ve köklü bir aileye mensuptu. Hasan Fehmi Paşa, bu iki gün süren ihtilâl sırasında, Selânik'te sokaklarda dolaşarak, Müslüman halkın, olaylara karışmamasını, katliam olmamasını, askeri kuvvetlerle, zabitanın görevlerini başarı ile yapmalarını sağlamıştır. Telgraf cadde-

sinden geçerken, bir Bulgar Hasan Fehmi Paşa'ya bomba attı ise de, bir talih eseri bomba patlamadı. Bombayı atan Bulgar oracıkta tepelendi.”

Hasan Fehmi Paşa aldırıldığı tedbirler ve izlediği politika ile Makedonya meselesinin kısa sürede büyümesini önlemişti. Yalnız Makedonya Bulgar komitacılarına karşı değil, Bulgaristan Hükümetine karşı da durmasını bilmişti. Ağustos 1902'de Bulgaristan Siroz'a bir tüccar vekili tayin etmek için izin istedi. Amaç, burayı diğer şehirlerde yaptığı gibi bir nevi konsolosluga çevirmekti. Siroz Bulgaristan sınırını üzerinde olup Bulgarların en çok buldukları bir sancak merkezi idi. Burada tüccar vekili adı altında bir Bulgar Konsolosluğunun açılması ihtilacılar için önemli karargâh niteliği taşıyacaktı. Hasan Fehmi Paşa buna karşı çıkmış, gerçekleri Hükümete bütün açıklığı ile iletmişti. Ne var ki Bulgar Hükümeti emrivaki yaparak bir konak kiralamış, tüccar vekili göndermişti. Bu vekil konağa Bulgar bayrağı çekmekle kalmamış, kapısı üzerine de konsoloshaneler gibi Bulgar arması koymuştu. Osmanlı hükümetinin bir tepki göstermeyeceği kanısındaydı. Ancak Hasan Fehmi Paşa, emir vererek polis gönderip, bayrak direğiyle kaldırttığı gibi kapı üzerindeki armayı da söktürmüştü. Tüccar vekili sıfatını da tanımamıştı.

Ne var ki vali ve askerlerin bölgede aldıkları önlemler Makedonya Meselesi'nin çözümünde yeterli olmadı. İmparatorluğun içinde bulunduğu durum daha fazla bir şey yapmaya elverişli görülüyordu. Bununla beraber bölgede esaslı bir ıslahatın yapılmasıyla sorunun çözüleceği kanısı da yaygındı. Nitekim bir heyet oluşturularak bölgeye gönderildi. Ancak istenilen sonuç alınamadı. Osmanlı ordusu ayaklanmaları bastırmak için harekete geçti ve kısmen başarılı oldu. Avrupa Büyük devletlerinin baskısı ve isteği üzerine yeniden ıslahat gündeme geldi (Tunalı, 2009: 83). Tahsin Uzer de (1999: 142) bu anlatıma bir şahit olarak destek verir:

“...Şura-yı Devlet Reisi Hasan Fehmi Paşa'nın Selanik Valiliği'nde iken buradaki eşkiyayı takip etmede ahalinin yarar adamlarını istihdam etmişti.”

Tahsin Uzer (1999: 142), Hasan Fehmi Paşa'nın o karışık günlerde Selanik ve havalisinde nasıl bir tarihi misyon icra ettiğini Hatıralarında ayrıntılarıyla anlatır:

“..Kısa bir süre sonra Bulgar ayaklanmasını bastırmada kahramanlık gösteren Baçovalı Baki Ağa'ya Dördüncü ve oğluna da Beşinci rütbe Mecidi nişanları gönderildi. Hasan Fehmi Paşa'nın ufak hediye dediği 200 altın lira da geldi.”

Tahsin Uzer (1999: 143), bir başka olayı da şöyle anlatıyor:

“..Komitecilerden bir hayli ölü ve yaralı vardı. Fakat bu arada Murat Onbaşı da altı yerinden, kimi hafif, kimi ağır yaralır. Jandarmamız eşkıyayı Bulgar sınırı ötesine püskürtür. Bu olayı da valiye derhal telle bildirdim. Bu kez verdiği cevapta:”Murat Başçavuşu tebrik ederim. Afiyetine dualarda bulun iyi olunca bana gönder” karşılığında bulundu. Zavalı Murat uzun süre hastanede kaldı. İyileştiği zaman ben onu Selânik'e gönderince Vali Hasan Fehmi Paşa kendisini alnından öpmüş ve konağında misafir ederek, armağan olarak da kendisine bir hayli para vermiş. Ayrıca Başçavuşluğa da yükselen Murat, çok müteşekkir ve memnun geri döndü. Vali Paşa her bayram, Koca Baki Ağa ile Murat Çavuşa kutlama çekmeyi unutmadı. Hattâ Hasan Fehmi Paşa Rüşümat Emîni olup İstanbul'a gittikten sonra da, tebrik telgrafi yollamayı ihmal etmedi. “Bu hareket büyük bir değer bilme örneğidir.”

Hasan Fehmi Paşa bu önemli isyanı bastırdıktan sonra Makedonya meselesinin siyasi tarafıyla ilgilenmeyip valilik işleriyle uğraşmayı tercih etmiştir. Bununla beraber o dönemde kendisi üzerinde nüfuz kurmaya çalışan Umumi Müfettişin yanlış uygulamalarına karşı durmuş ve haksız yere suçlanan idarecilerini korumada çok güzel bir örnek göstermiştir (Tunalı, 2009: 83-84). Hasan Fehmi Paşa Selanik'te öyle kudretli bir vali olarak görev yapmıştı ki ondan sonra bu makamda doğan idari boşluk bir türlü doldurulamamıştı. Tahsin Uzer (1999: 232), bu vakayı şöyle ifade eder:

“..Selanik'in yeni valisi Daniş Bey; ruhen ve fikren daima telâşlı, dalgın ve perişan bir insandı. Bundan dolayı valiliği süresinde, hiç bir başarı ve olumlu hareket gösteremedi.

Hele son zamanlarda, âdeta gülünç durumlara düştü. Selânik halkı; büyük Mithat Paşa, Hasan Fehmi ve Sabri Paşa gibi valiler görmüş ve Meşrutiyetin ilânından sonra, fikirlerini yürütüp, tenkit etmeğe alışma gibi aşamalara ulaşmıştı. Daniş Bey tipinde, hemen hemen biçare bir zatın; bu zeki, şeytan ve her alanda başarı ve güven bekliyen bir topluluğu memnun etmesi oldukça zordu.”

Dönemin önemli şahitlerinden biri olan Manastır Valisi Ebubekir Hazim Tepeyran da (1998: 150) benzeri kanaatlerini şöyle ifade etmiştir:

“...Selânik Valisi Hasan Fehmi Paşa'nın valilik bakımından hakiki kıymeti, en çok Selânik'te çıkan çetin ve cidden tehlikeli olaylar sırasındaki metaneti, her hususta beliren ahlaki faziletleri ile umumi dikkat ve takdiri celbetmiştir. Kendisinden evvel ve sonra, hiç bir Vali Hasan Fehmi Paşa kadar Selânikliler'in hürmet ve muhabbetini kazanamamıştır, demektedir.”

2.3. Hazine-i Hassa Nazırlığı

Hasan Fehmi Paşa, Mebusluk ve meclis başkanlığının ardından 5 Ocak 1879'da Hazine-i Hassa Nezaretine getirildiyse de bu görevi ancak Ocak ayı sonuna kadar sürdürdü (Kış, 2012: 252). Siyasi ortamın ve dengelerin sürekli değişen atmosferinden dolayı bu görevi yaklaşık 20 gün kadar sürmüştü.

2.4. Nafia Nazırlığı

Hasan Fehmi Paşa, 16 Eylül 1879'da Nafia Nazırlığı'na tayin edildi (Kış, 2012: 252). Bu sırada oluşturulan bir komisyonla birlikte ülkenin bayındırlığı, özellikle karayolu ve demiryolu yapımı ile ilgili ayrıntılı bir çalışma yapmış, görüş ve düşüncelerini layiha ile padişaha ve hükümete sunmuştu. Önerileri kabul edilerek gereğinin yapılması kararlaştırılmışsa da daha sonra bütünüyle uygulamaya konulamamıştı. Yoruca bir çalışma sonunda hazırlandığı anlaşılan, verilere dayalı, bilimsel niteliği bulunan önerilerin ayrıca değerlendirilmesi gerekmektedir. Bakanlığı döneminde Ereğli Kömür Madenindeki bazı ocakların işletilmesi imtiyazı yabancılara verilmiş, yapılan mukavelenamelerin hazırlanması için kurulan

komisyon çalışmalarına bizzat katılmıştı (Tunalı, 2009: 75). Nafia Nazırı iken kendisine vezirlik payesi verildi. 24 Eylül 1882 (11 Zilkade 1299) tarihinde vezir oldu. Kendisine vezirlik rütbesinin tevcih edilmesine teşekkür ederek Padişah'a olan bağlılığını yineledi (10 Ekim 1882). Bu sıralarda bir taraftan da Hukuk Mektebinde Ticaret Kanunu, Ticaret Hukuku ve Devletler Hukuku derslerini de okutuyordu (Gedikli, 2012: 186). Bir çok önemli çalışmaya imza atan Hasan Fehmi Paşa'nın Nafia Nazırı iken hazırladığı demiryolu projesinde, Almanya'ya verilen ikinci demiryolu imtiyazı kapsamındaki hububat hattı, İzmir'ten başlayarak Eskişehir Konya Halep üzerinden geçerek Bağdat'ta son buluyordu (Efe, 2005: 95).

Celal Dinçer'in (1971: 155) özel olarak yaptığı incelemede belirtildiği üzere Nafia Nazırı Hasan Fehmi Paşa 1882 tarihinde "Anadolu'ca İmalat-ı Umumiyye Dair Layiha" adını taşıyan bir layiha ve tavriri Başvekalet'e sunmuştu. Komisyon, bu layihayı incelemiş bu belgede belirtilen hususları takdirle karşıladığını açıklamış 'ancak bu amelîyenin hangi yol ve tedbirle başarılabacağı konusunun tetkik edilmesi gerektiğini' açıklamıştı. Hasan Fehmi Paşa'nın Nafia Nazırı iken hazırladığı bir başka proje 'Menderes Nehrinin Ulaşımına Açılması'nı kapsıyordu. Aydın Vilayetindeki bataklıkların kurutulması düşüncesi Nafia Nazırı Hasan Fehmi Paşa'nın 1882 tarihinde Başvekalet'e bir tezkere ile sunduğu "Anadolu'ca İmalat-ı Umumiyye Dair Layiha" adını taşıyan programda da yer almaktaydı. Osmanlı İmparatorluğunda 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyılın başlarına kadar İmparatorluk sınırları içinde yapılması düşünülen Bayındırlık işleri ile ilgili hazırlanan üç genel programın ikincisi olan Hasan Fehmi Paşa'nın layihası sonrasında ülke içinde özellikle ulaşımı sağlayan kara ve demiryolları yapımının arttığı, yabancı şirketler arasında imtiyaz alabilmek için rekabetin kızıştığı görülmektedir (Çelik, 2005: 116)

Hasan Fehmi Paşa'nın bu layihasında Anadolu'nun bir çok köşesinin imarı ile ilgili planlamalar yer almaktaydı. Bu layihada Trabzon bölgesine bir yol yapılması öngörülüyor, 200 kilometre uzunluktaki bu yolun 173.913.40 Lira masrafla inşa edileceği belirtiliyordu. Yolun güzergahı Rize Çürüksu Vadisi, İspir Erzurum şeklinde idi (Çetin, 2014: 18). Çetinsaya'ya göre (2016: 369); Osmanlı Döneminde nafia alanındaki en önemli teşebbüs Hasan Fehmi Paşa'nın nazırlığı döneminde yapılmıştır. Hasan Fehmi Paşa'nın başkanlığındaki bir komisyon

tarafından hazırlanan bu layiha Anadolu, Irak, Cezireülarab ile Suriye'de bulunan vilayeti şahanenin demiryolar, limanlar, bataklıklar ve arazi iskasına mahsus cedvelleriyle seyri sefaine salih nehirleri adı altında sadarete sunulmuştu. Bu layiha 1882 tarihinde padişah tarafından da onaylanmıştı.

2.5. Adliye Nazırlığı

Hasan Fehmi Paşa, çeşitli tarih ve dönemlerde olmak üzere tam üç kez Adliye Nazırlığı görevinde bulunmuştur. Hasan Fehmi Paşa, birinci Adliye Nazırlığı'na 17 Mart 1884'te getirildi. 25 Eylül 1885'te bu görevinden alındı. Tunalı (2009: 77) bu süreci öyle anlatıyor:

“...Hasan Fehmi Paşa, 17 Mart 1884 tarihinde Adliye Nazırı olarak atandı. Osmanlı Devletiyle İngiltere arasında Mısır ile ilgili olarak yapılan görüşmelerde olağanüstü elçi olarak görevlendirilerek Londra'ya gönderildi. İngiltere'nin Türkiye politikasına ilişkin görüş ve düşüncelerini arıza ile hükümete ilettili. 25 Nisan 1885'te İstanbul'a geri çağırılmasına karar verilerek kendisine telgrafla bildirildi. Döndükten sonra Adliye Bakanlığı görevinden alındı.”

Hasan Fehmi Paşa, II. Meşrutiyet Döneminde 2 Ağustos 1908'de Sait Paşa Kabinesinde Adliye Nazırlığı'na tayin edildi. İkinci kez bu makama gelmiş bulunan Paşa, makamına gelir gelmez Adliye dairesi personeline hitaben uzun bir nutuk vermiştir (Tural, 2008: 227). Sait Paşanın sadrazamlıktan istifa etmesinin ardından bu makama getirilen Kamil Paşa kabinesinde de aynı bakanlık kendisinde kaldıysa da (Tunalı, 2009: 84). Tural'ın naklettiğine göre (2008: 228); İttihatçıların, Meşrutiyetin ilanı sonrasında siyasetin içinde kalması ve siyasi olayları yönlendirmek istemesi; Sadrazam Kamil Paşa'yı kabine içinde bir takım değişiklikler yapmaya zorlamıştır. Bunun sonucunda Hasan Fehmi Paşa, 28 Kasım 1908'de Şura-yı Devlet Reisliğine atanmıştır. Hasan Fehmi Paşa'nın II. Meşrutiyet Dönemi'ndeki bu nazırlığı eski devlet ricalinin göz altına alınması süreci ile çakışmıştır. Olayı kanun dışı bir eylem olarak değerlendiren yeni Adliye Nazırı Hasan Fehmi Paşa, söz konusu kişilerin serbest bırakılması için Bab-ı âli'de bir hassasiyet oluşturmaya çalışmıştır (Tural, 2008: 227).

Yusuf Kemal Tengirşenk Hatıralarında Hasan Fehmi Paşa'nın görevden alınmasının tamamen kendi inisiyatifleri sonucunda olduğunu yazmıştır. Buna göre Tengirşenk ve diğer avukat arkadaşları ilan-ı hürriyetten hemen sonra imparatorluk topraklarındaki ilk baroyu kurmuşlar ve hemen Hasan Fehmi Paşa'ya iletilmek üzere adı kötüye çıkan hakimleri hakkında bir liste hazırlamışlardı. Baro üyeleri, Paşa'yı listeyi uygulamaya koymak ya da görevini bırakmak seçenekleri ile karşı karşıya bırakmışlardı (Tural, 2008: 228). Hasan Fehmi Paşa 14 Nisan 1909'da üçüncü kez Adliye Nazırlığı'na tayin edildi. Tefik Paşa Kabinesi'nin istifası üzerine 28 Nisan 1909'da bu görevi sona erdi (Kış, 2012: 253). Tural'ın naklettiğine göre; 31 Mart İsyanı, Adliye Nezareti'ndeki reform çalışmalarını engellediği gibi, yaşanan kanlı olaylarda Adliye Nazırı Nazım Paşa katledilmişti. İsyan günlerinde iktidara gelen Tefik Paşa Hükümeti'nde Adliye Nazırlığı, Hasan Fehmi Paşa'ya bırakılmıştı. Hareket Ordusu'nun İstanbul'da olayları kontrol altına alması sonucunda Hüseyin Hilmi Paşa bir kere daha Sadaret makamına tayin edilmişti (5 Mayıs 1909). Yeni kabinede Adliye Nazırlığına Bağdat eski valisi Necmeddin Molla Bey getirilmişti (Tural, 2008: 230).

3. HASAN FEHMİ PAŞA'NIN TÜRK İDARE TARİHİNE KATTIĞI ESERLER

3.1. Telhîs-i Hukûk-ı Düvel

Müellifin Mekteb-i Hukuk'ta okuttuğu derslerin bir özeti mahiyetindedir. Kitabın basıldıktan sonra zararlı bulunarak toplatıldığı ve kendisinin de takdir edildiği söylenir. Eser bir mukaddime, bir methal ve iki kısımdan oluşmaktadır. Yazar mukaddimedede eserin yazılış sebebini açıklamakta, dört bölümden oluşan methalde ise hukuk ilminin ve özellikle devletler hukukunun tarif ve taksimi, esasları, kaynakları ve tarihine dair bilgiler verilmektedir. Kitabın birinci kısmı "Hukûk-ı Sulh" ana başlığı altında yedi bölümden oluşmaktadır. Burada devletlerin hâkimiyet ve istiklâleriyle eşitlikleri, mülkî hakları, karşılıklı görevleri, aralarında çıkan anlaşmazlıkların hal şekli, antlaşmalar ve devletler özel hukuku gibi konular ele alınmaktadır. Osmanlı ülkesinde ecnebi imtiyazları konusu devletler özel hukuku bahsinde geniş şekilde incelenmektedir. İkinci kısım "Hukûk-ı Harb" ana başlığı altında dokuz bölümden meydana gelmektedir. Burada da savaşın sebepleri, ilânı ile hükümleri ve sonuçları, harbin meşrû ve gayri

meşrû vasıtaları, savaşan taraflar arasındaki ilişkiler, tarafsızlık ve barış antlaşması gibi konular üzerinde durulmaktadır. Eserde bibliyografya bulunmamakta, ancak mukaddimede kitaplarından faydalanılan birkaç Batılı hukukçunun adı zikredilmektedir (Küçük, 1997: 323).

Kış'ın naklettiğine göre; Hasan Fehmi Paşa'nın Devletler Hukuku ders notları 1883'te Telhis-i Hukuk-u Düvel adıyla yayınlanmıştır. Bu eserin yayınlanmasından yaklaşık on yıl sonra II. Abdülhamid'e, eserde padişahın idare şekline muhalif ifadeler bulunduğu yolunda yapılan bir jurnal üzerine eser toplattırılmış ve kendisi de "Böyle muzır kitap telifinden" tekdire uğramıştır. Bunun üzerine Hasan Fehmi Paşa bir dilekçeyle Padişaha başvurarak eser ilk basıldığında bir nüshasının kendilerine takdim edildiğini ve beğenilerek ikinci bir nüshasının takdim edilmesi istenmek suretiyle taltif edildiğini, kınanmasının sebebinin anlamadığını ve bu nedenle kendisini savunmasına imkân olmadığını belirtmiştir. Ahmed Esad, jurnal üzerine Hasan Fehmi Paşa'nın İzmir'e vali olarak gönderildiğini ve Hasan Fehmi'nin dilekçesi üzerine jurnalın mesnetsiz olduğu anlaşılacak İstanbul'a geri getirtildiğini belirtmektedir (Kış, 2012: 254).

3.2. Takrir ve lâyihası.

Hasan Fehmi Paşa, Nafia Nazırı olduğu dönemde "Anadoluca İmalât-ı Umumiyyeye Dair Lâyiha" ismiyle Anadolu'nun bayındırlık işlerine dair bir rapor hazırlayarak Başvekâlet makamına sunmuştur. Hasan Fehmi bu layihada ilk önce ülkenin içinde bulunduğu olumsuz şartlar ve bunların nedenleri üzerinde genel bir değerlendirme yapmış ve yaşanan ekonomik sıkıntının bayındırlık işlerinde yapılacak düzenlemelerle üstesinden gelinebileceğini belirtmiş, bunun için nasıl bir yol izlenmesi gerektiğine dair bir plan hazırlamıştır (Kış, 2012: 254). Hasan Fehmi Paşa'nın lâyihasını incelemek üzere Nâfia nâzırlığı sırasında kendisinin de katıldığı bir komisyon oluşturuldu. Bu plan uygulanmaya başlanmış fakat daha sonra bilinmeyen bir nedenle rafa kaldırılmıştır. Küçük de bu layihadan şöyle bahsetmektedir: Hasan Fehmi Paşa, 26 Cemâziyelâhir 1297 (5 Haziran 1880) tarihinde başvekâlet makamına bir takrirle ona ekli "Anadoluca İ'mâlât-ı Umûmiyyeye Dâir Lâyiha" adlı bir rapor sundu. Takrirden, bir ülkede yollar ve limanlar yapılmadan arzu edilen ilerlemenin tasavvur bile edilemeyeceği vurgulanmakta ve bayındırlık hizmetlerinin yerine getirilmesi için tedbirler önerilmektedir.

Bunların içinde en çok yabancı sermaye üzerinde durulmaktadır. Hasan Fehmi Paşa lâyihasına kısa bir girişle başlamakta ve burada ülkenin ulaşım durumunu özetlemektedir.

Dört bölümden oluşan lâyihanın birinci bölümünde şose yolları ele alınmakta ve çeşitli yerleşim bölgeleri arasında yapılacak yollar hakkında bilgi verilmektedir. İkinci bölümde demiryollarından bahsedilmekte, İzmir'ten başlayarak Bağdat'ta son bulacak demiryolunun yapımı maliyetiyle birlikte anlatılmaktadır. Üçüncü bölüm, büyük limanlar ve iskelelerle barınma limanlarına ayrılmıştır. Trabzon'dan Beyrut'a kadar bütün liman ve iskeleler ele alınarak mevcut durumları hakkında bilgi verilmekte ve yenilenmeleri halinde maliyetleri hesaplanmaktadır. Dördüncü bölümde ise bataklıkların kurutulması ile elde edilecek araziler üzerinde durulmaktadır. Lâyihanın sonunda yapılacak bütün bu hizmetler için harcanması öngörülen masraflar cetveller halinde gösterilmektedir.

Lâyhada belirtilen hususları takdirle karşılayan komisyon bunların uygulanması için Osmanlı anonim şirketleri kurulmasını kararlaştırdı; alınan kararlar bir mazbata ile hükümete bildirildi. Hükümet tarafından da benimsenen bu kararlar 7 Muharrem 1300 (18 Kasım 1882) tarihinde iradesi alınmak üzere padişaha arzedildi ve istimlâk kanununda değişiklik yapılarak Vakıf gazetesinde ilân edildi. Ancak bu önemli teşebbüs sonuçsuz kaldı (Küçük, 1997: 323).

3.3. Takvim-i Ticaret Yazıları

Hasan Fehmi Paşa'nın bir dönem Takvim-i Ticaret Gazetesinde yazılar yazdığı kayıtlarda yerini almaktadır. Konuyla ilgili bir araştırma yapan Yazıcı, bu anlamda şu bilgileri vermektedir: Takvim-i Ticaret Gazetesinde bugüne kadar hakkında çok az bilgimiz bulunan süreli yayınlarımızdan biri idi. Onun hakkında söylenenler, hemen herkes tarafından aynen tekrarlanan birkaç cümleden ibarettir. Selim Nüzhet, Türkiye'de çıkan gazeteleri tanıttığı eserinde 1865 yılı için; "Takvim-i Ticaret gazetesi çıkmıştır. Hiç bir nüshasını görmediğim bu gazeteyi Ebüzziya Tevfik Bey, British Museum'un gazete koleksiyonları arasında görmüş (Ebüzziya Mecmuası, No:89, s.24) bakınız ne diyor: "Takvim-i Ticaret isminde bir gazete olduğunu unutmuştum. Orada görünce zamanı neşrinde ne kadar ehemmiyetle telakki olunduğuna ve hatta muharriri Hasan Fehmi Paşa olduğunu tahattur ettim" dediğini kaydediyor.

Hasan Refik Ertuğ ise; “Hasan Fehmi Paşa tarafından çıkarıldığı bilinen bu gazete, Türkiye’nin iktisat ve ticaret sorunlarını ele alan ilk mevkutedir ... Çıktığı tarihte diğer gazetelerde bu yeni mevkuteden çok bahsedilmiştir” dedikten sonra; Türkiye kütüphanelerinde hiçbir nüshanın bulunmadığını, British Museum da birkaç nüshasının olduğunu ilave eder (Yazıcı, 1999: 60).

SONUÇ

Her dönemde her ülkede Hasan Fehmi Paşa niteliği taşıyan mümtaz şahsiyetlere ihtiyaç duyulmuştur. Hasan Fehmi Paşa, yaklaşık 100 yıl önce ortaya koyduğu yüksek şahsiyetle ve yaptığı özgün uygulamalarla günümüzde de hayırla yadedilmektedir. Tanzimat döneminde doğup büyüdüktan sonra devlet hizmetine girerek başarılı hizmetleriyle ön safhada yer alabilen sayılı devlet adamlarımızdan olan Hasan Fehmi Paşa’nın icraatları yeni akademik çalışmalara konu olacak vasıftadır.

Hasan Fehmi Paşa, Osmanlı Devleti’nin en zor zamanlarında gösterdiği başarılı idarecilik anlayışı ile gönüllere taht kurmuş bir devlet adamı olarak tarihteki yerini almıştır. Öyle ki, Hasan Fehmi Paşa günümüzde de idare etmenin en önemli özelliklerinden olan inisiyatif alma, sorunları ivedi olarak çözmeye, kuralların uygulanmasında aşırı hassasiyet gösterme, vatandaşlara karşı nazik ve kibar davranış sergileme, kılık kıyafetine özen göstererek nezaketli davranma, verilere dayalı, bilimsel niteliği olan öneriler geliştirme, halka adaletle davranma, sağduyulu olma, haksız suçlamalara karşı idarecilerini koruma gibi iyi yönetim ilkelerini de hayata geçirerek örnek bir idarecilik sergilemiştir.

Osmanlı Devleti’nin geleceğini eğitimde görmesi, ülkenin kalkınması için ulaşım (özellikle demiryolu) gibi bayındırlık hizmetlerine olan ihtiyacın giderilmesi noktasında geliştirdiği projeler, Fehmi Paşa’nın idarecilik anlayışının çağın çok ötesinde bir anlayışa sahip olduğunu göstermektedir.

Hasan Fehmi Paşa, İmparatorluğun en sıkıntılı günlerinde üstlendiği üst düzey görevleri başarıyla yerine getirmiş olmanın yanı sıra birçok konuda hazırladığı raporlar, sunduğu öneriler ve yazıp okuttuğu hukuk kitabıyla da akranları arasında öne çıkmayı başarmış, mümtaz bir devlet adamı olarak yeni nesiller için önemli bir örnek şahsiyet teşkil etmektedir.

KAYNAKÇA

- ÇELİK, Bülent (2005). "Gerçekleşmemiş Bir Yol Hikayesi, 19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Menderes Nehrinin Ulaşımına Açılma Projesi", **Ankara Üniv. Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi**, Cilt:24, Sayı:38, S:113-130.
- ÇETİN, Emrah (2014). "Tanzimattan II. Meşrutiyete Trabzon Vilayetinde Karayolu Yapım Çalışmaları" **Bartın Üniversitesi Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi**, Cilt:1, Sayı:2 S:10-21.
- ÇETİNSAYA, Gökhan (2016). **II. Abdülhamit'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi**, Osmanlı Araştırmaları, S.353-409.
- DİNÇER, Celal (1971). **Osmanlı Vezirlerinden Hasan Fehmi Paşa'nın Anadolu'nun Bayındırlık İşlerine Dair Hazırladığı Lâyiha" Anadolu İmalât-ı Umûmiyeye Dair Layiha'nın Kapsadığı Konular ve Günümüzle İlgisi Hakkında Düşünceler** / Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- DURSUN, M. Kamil (1994). **İzmir Hatıraları**, İzmir: Akademi Kitapevi.
- EFE, Ayla (2005). "Almanya'ya Verilen İkinci Demiryolu İmtiyazı:Hububat Hattı", **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi**, Sayı:18 S:95-117.
- GEDİKLİ, Fethi (2012). **Osmanlı Hukuku/ Makaleler**, İstanbul: Gündoğan Yayınları.
- GÖKMEN, Ertan (2006). "Aydın Vilayeti'nde Sıbyan Mekteplerinin İptidâi Mekteplere Dönüştürülmesi", **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi**, Cilt: 20, Sayı: 20, S:149-173.
- GÖVSA, İbrahim Alaettin (1946). **Türk Meşhurları**, İstanbul: Yedigün Neşriyat.
- KIŞ, Salih (2012). **Divan-ı Muhasebat (1862-1908)**, Doktora Tezi Konya- Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı
- KÜÇÜK, Cevdet (1997). "**Hasan Fehmi Paşa**", Türkiye Diyanet Vakfı, İslâm Ansiklopedisi, Cilt:16, S:322-323.
- ORHUN, Hayri (1969). **Meşhur Valiler, 50 Ünlü Vali**, Ankara: Ajans Türk Matbaacılık.
- TEPEYRAN, Ebubekir Hazim (1998). **Hatıralar**, İstanbul: Pera Yayınları.

- TUNALI, Ayten Can (2009). "Fehmi Paşa", **Ankara Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt:XXVIII, Sayı: 46, S:71-87.
- TUNALI, Ayten Can (2006). "Hasan Fehmi Paşa'nın Aydın Valiliği Döneminde Eğitim-Öğretim'de Düzenlemeler", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt:46, Sayı:1, Sayfa 137-151.
- TURAL, Erkan (2008). "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Adliye ve Mezâhip Nezareti'nde Bürokratik Reform" **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Sayı:57, S:223-252.
- UZER, Tahsin (1999). **Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi**, Ankara: Tarih Kurumu Yayınları.
- YAZICI, Nesimi (1999). "Tanzimat Döneminde Ekonomi Basını: 'Takvim-i Ticaret'", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt:39 Sayı:1 S:55-68.